

אדמות הבדווים בצפון — מאבק שלא צריך היה לקרות (חלק א')

אמנון ברקאי ויוסף בן-דוד

מבוא

חיבור זה דן באדמות הבדווים בצפון והוא מופיע זמן קצר לאחר פרסום מאמר העוסק בקונפליקט הקרקעי שבין בדוויי הנגב¹ לבין המדינה. מבחינות שיפורטו להלן ועקב השוני המהותי שבין שתי הסוגיות, לא היה מקום לכרוך את שני המאמרים בצרור אחד. אנו מבכרים לקבוע כבר בראשית הדברים שהיחסים בין בדוויי הצפון לבין המדינה בסוגיית הקרקע לא לבשו כלל אופי של קונפליקט, כפי שהדבר היה ויהיה לגבי בדוויי הנגב. משום כך ראוי, בפתח הדברים, לערוך השוואה חוזרת בין שני האזורים ובין שתי האוכלוסיות, שמתוכה ניתן להסיק שבעוד שאדמות הנגב נשאו אופי של קונפליקט, אצל בדוויי הצפון המצב מוגדר כ"בעיה" או "קשיים" העולים מעת לעת עקב סכסוך נקודתי שאיננו מקיף את כל האוכלוסייה.

גורמי השוני בין שתי הסוגיות, בין שני האזורים והאוכלוסיות הם:

1. עובדת יסוד מכרעת היא שמרחבי המחיה של בדוויי הנגב התפרסו בעבר ומתפרסים גם בהווה על פני אזורים המוגדרים כצחיחים וצחיחים-למחצה. לעובדה זו נודעות ההשלכות הבאות:

א. כלכלת בדוויי הנגב התבססה בעיקרה על נוודות-מרעה (קרי: גידול מקנה), כל שבט על-פי רקעו ומסורתו — ממגדלי גמלים, דרך העדר המעורב ועד למגדלי הצאן. אין ספק, כי לכל סוג מקנה צרכים משלו במרעה הטבעי, וכגודל אוכלוסייתו ואוכלוסיית בהמותיו כן מידת כוחו לשלוט במשאבי הטבע — מרעה טבעי ומים — מבחינת גודל השטח.

הואיל וגם לשבטים האחרים היו צרכים דומים, הרי שבמרוצת הזמן נוצר מאזן טריטוריאלי בין השבטים, שלעתים לווה גם במאבק אלים.²

* במטרה לשוות למאמר זה ייחוד משלו, בהשוואה למאמר על בדוויי הנגב, וכדי להקנות לו לחלופית ומשיכה, השתדלנו להביא כאן את סיפוריהם של האישים, המשפחות והשבטים.

1 בן-דוד, י', 1995, "הקונפליקט הקרקעי בין בדוויי הנגב לבין המדינה", קרקע, 40, עמ' 61-91.

2 בן-דוד, י', 1982, שלבים בהתפתחות היישוב הבדוויי הספונטני בנגב, במעבר מנוודות-למחצה להתיישבות קבע, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 35-43.

אך ראוי להדגיש שרכישת הזכויות על הקרקע של כרוויי הנגב עד לשלהי השלטון העות'מאני נעשתה, כביכול, בתנאים של "כל דאליס גבר", כשהאדמה היא מצרך חופשי שלאיש זולת הברווים אין חפץ בו. שונה המצב בספר-המדבר (או במה שמוגדר אזורים צחיחים-למחצה). שטחים אלה נעים משני צדי האיזווייהטה (קו הגשם 250 מ"מ), והם כוללים את בקעת באר-שבע, בקעת ערד, חלק ממערב הנגב והר הנגב. על שטחים אלה התנהלו מאבקים אלימים בין השבטים לבין עזמם ובין הברווים לבין היישוב הכפרי-חקלאי, שגם הוא שאף להרחיב את שטחי המזרע שלו. אולם הכוח הוא אשר קבע כסופו של דבר את היקף השטח של המטה, שבמרוצת הזמן חלה בו הפרצליציה לפיה כל שבט זכה בנתח משלו. ובתוך השבט, שוב נמשכה הפרצליציה שבסוף שלטון המנדט הגיעה עד לרמה של בתי-אב ואפילו של המשפחה המורחבת.³

הואיל והשטח הכולל של הנגב, מדרום לקו הגשם 250 מ"מ, מכיל שטח של כ-12,000 קמ"ר או 12 מיליון דונם, נקל להבין את גודלם העצום של השטחים שעמדו לרשות כל שבט ובסופו של דבר אף לרשות המשפחה הברווית (אם גם, ברוכס הגדול, לא תמיד נעשה בהם שימוש).

ב. תחושת החירות, האדנות וההתנשאות שנהג הברווים במדבר ככלל ובשטחיו ה"פרטיים" בפרט הציבו בפניו מחסום פסיכולוגי שמנע ממנו את ה"התכופפות" לשלטון, שעה שהיה עליו לבקש הכרה על אדמותיו על-פי חוק. שהרי ידוע כי ההחמצה ההיסטורית של כרוויי הנגב לזכות באדמותיהם נבעה מכך שלא כאו אל השלטון לתבוע את זכותם עליהן — לא בהזדמנות הראשונה שניתנה להם על-פי פקודת הקרקעות העות'מאנית משנת 1858, ולא בהזדמנות השנייה, המנדטורית, משנת 1921.

2. מבחינה עקרונית, מדינת ישראל לא שינתה את גישתה לאדמות הברווים בנגב, ובאופן סוחר הגדירה את כולן כאדמות "מוואת".⁴ פירושו של דבר שהברווים לא יכלו ואינם יכולים לטעון ל"החייאת"⁵ האדמות או לזכות בהן כאדמות "מולב", בכל נימוק שהוא. והנה מטעמים הומאניים, פוליטיים ואחרים העניקה המדינה לברווים הנגב 20% מסך תביעותיהם שזכו להכרה (מתוך כ-800,000 דונם).⁶ למחווה זו לא היה תקדים במאה העשרים בשום מדינה מזרח-תיכונית. ההפך הוא הנכון: הרפורמות האגרריות שהונהגו במצרים, סוריה, עיראק (ובמידה מסוימת גם בירדן), הפקיעו מידי הברווים בעלי הנחלות הגדולות אדמות לטובת

3 קריסל, ג"מ, י' בן-דוד, ח' אבר-רביעה, 1991, "תמורות בבעלות על הקרקע אצל כרוויי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי", המזרח החדש, ל"ג, עמ' 24-35.

4 אדמת "מוואת" פירושה — אדמה מתה שעל-פירוב לא ניתן היה לזכות בבעלות עליה, הן בשל תכונותיה הנחותות הן בשל מיקומה מחוץ ליישוב. בתור שכזו נחשבה תמיד לאדמת מדינה.

5 "החייאת" האדמה, הייתה דרך מקובלת בשלטון העות'מאני לזכות בבעלות על הקרקע; זאת, אם השלטון שוכנע בהחייאה ואם הסכים להעניק זכות זו.

6 הענקת זכות החזקה מופיעה כאחת האופציות להצעת הפשרה של המדינה לברווים הנגב, בעקבות תביעותיהם על הקרקע. הצעת הפשרה פורסמה בינואר 1976 והופצה גם בקרב הברווים.

מימוש הרפורמה. ואילו בישראל, היו אף מי שהצליחו להערים על שליחיו של פקיד ההסדר וסיפחו לנחלותיהם אדמות נפקדים (של כדווים בעלי אדמות שבמלחמת השחרור או אחריה הגרו לירדן).

3. דימויו, עוצמתו ותביעתו של שבט כדווי בנגב הם, במקביל לגנאלוגיה (מוצא וייחוס) – תוצאה של היקף האדמות שהוא שולט בהן. עיקרון זה פועל עד היום ויש לו השפעה רבה על יחסי הגומלין שבין השבטים השונים. הדבר נובע, כמובן, מהעובדה שלכדווי הנגב אדמות בקנה-מידה גדול, ויש השתלטות משפחות על אלפי דונם והחזקה עליהן הוכרה על-ידי המדינה בהסדר הקרקעות.⁷

ההשוואה לאדמות הכדווים בצפון (על-פי המדרים/הגורמים שנמנו לעיל):

1. הגירת הכדווים מהמדבר המזרחי (סוריה, עיראק וצפון חצי האי הערב) לצפון הארץ לא נעשתה בחלל ריק. גם אם הגליל ועמק החולה היו מיושבים בדלילות, המהגרים הכדווים, בהתפרסם ב"שטחים הריקים", היו צריכים להתחשב ביישוב הקיים.⁸ מרגע התפרסותם והתבססותם באזור, נוצרה הדיכטומיה הכלכלית-משקית: של הפלאח החי בכפר על כלכלתו, ארגונו החברתי והתרבותי – מול נווד-המרעה, שלמרות שהגיע לאזור גשום וחקלאי, המשיך לגדל מקנה בשיטות הממשק המדבריות (קרי: "נדידה אחרי מרעה"), להיות מאורגן בשבט ו/או בחמולה, להיאחז בתרבותו ובמורשתו על כל סממניה (המגורים באוהל, הנדידה, קיום מוסד השיח, הכנסת אורחים ועוד). השכנות הכל-כך קרובה בין הכדווים לכפריים לא תמיד הולידה יחסים סימביוטיים. גם כיום, במבט לאחור, נותרו משקעים קשים מאוד בקרב הכפריים (קרי, פלאחים) מיחסם של הכדווים אליהם בעבר, ובעצם עד תחילת המנדט הבריטי. הניסיונות הנעשים בעשור האחרון להתקרבות פוליטית בין הכדווים לבין הכפריים מהווים מראית-עין חיצונית, שאין בכוחה לטשטש את האנטגוניזם ההדדי, וכש"מגדרים את השיח" כבר אי-אפשר לעצור את האמת על שטף סיפוריה.⁹

2. שלא ככדווי הנגב, שכפרו בכל צורה של שלטון עד לשלהי התקופה העות'מאנית, הרי תקופת שלטון זו ידועה גם כ"תקופת שלטון השיחיים",¹⁰ משום שהשבט הכדווי התנהל כיחידה מדינית עצמאית. ובכל זאת, היה שוני לגבי כדווי הגליל/הצפון, שמעולם לא נמצאו בנייתם ובמרחק רב ממוקדי השלטון, אשר פעם נטה להם חסד ואפילו זיכה אותם בנתח משליטתם ופעם רדף אותם כאויבים בנפש.

7. בן-דוד, 1982, שם, עמ' 62.

8. חרייב, ע', 1989, "הכדווים בגליל" – תמונת מצב דמוגרפית וכלכלית, רשימות בנושא הכדווים, 20, עמ' 55-62.

9. סעיד, ח"מ, ריאיון עם שני אחים ממוצא כפרי, שבשעת הריאיון נעזרו באביהם שעבר זה מכבר את גיל ה-100, ובעצם התנסה כצעירותו בנחת זרועם של הכדווים, שכניו, אף שאווירת הפיוס אפינה אותו (אך לא את בניו). הוא תיאר את הכדווים כאנשים שלא ידעו או שום ריסון ושהיישוב הכפרי סבל מהם.

10. סואעד, מ', 1994, "תקופת שלטון השיחיים בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית", חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.

3. כאשר לסוגיית הקרקעות, חשוב לומר כבר בשלב זה, שזכויותיהם של רוב כדוויי הצפון שיש להם אדמות — רשומות בספרי האחווה. מִרְב האדמות שלהם נרכשו בכסף ("משתרה" = קנייה). זוהי, אם כן, קטגוריה אחת של בעלי זכויות. על הקטגוריה השנייה נמנית קבוצה, שהיקפה אינו ידוע, ואשר בימיו של השליט עבד-אל חמיד נהנו ממתנות קרקע, מתוך תקווה, בראש ובראשונה, לקבע את הכדוויים לכל יפגעו ביישוב הכפרי-חקלאי. תקוותו השנייה של עבד-אל חמיד הייתה שגם הכדוויים ייפכו לאנשי מזרע, לטובתם ולטובת אוצר המדינה.¹¹ הקטגוריה השלישית מהווה שכבה דיקה של כדוויים התובעים מהמדינה זכות "תְּזִקָה" על השטחים המוחזקים על-ידם (בין אם יש להם אדמות משלהם ובין אם לאו).¹² הקטגוריה הרביעית כוללת שבטים בודדים שבמלחמת השחרור או בעקבותיה נאלצו לעזוב את אדמותיהם, או שפשוט העבירו אותם משטחי המחיה שלהם אל פנימו של הגליל, מחשש לשיתוף פעולה עם צבאות ערב, וכיחוד עם הצבא הסורי. הדוגמאות הבולטות הן: שבט "ערב כראד אל-ח'ט", או "ערב א-סואעד". למען האמת, בקרב כדוויי הגליל לא הייתה עקירה והגירה בקנה-מידה גדול בעקבות מלחמת השחרור, כפי שקרה עם הכפריים ועם כדוויי הנגב (כ-5/6 אצל כדוויי הנגב).¹³

4. מאבק כדוויי הצפון על אדמותיהם לבש על-פני-רוח אופי פרטני, בעוד שבקרב כדוויי הנגב המאבק, לעתים קרובות, נשא אופי כוללני (ובא לידי ביטוי בעצרות, בהפגנות המוניות, בשאילתות בכנסת וכיו"ב).

5. כדוויי הצפון, שהאדמות שבבעלותם מצומצמות מאוד כהשוואה לכדוויי הנגב, אינם מייחסים — פְּמוֹתָם — ערך חברתי וריכוזי לאדמה. חשיבותה של הקרקע מבחינה חברתית קשורה יותר בתרומתה הכלכלית (כמקור הכנסה), שהרי היישג הכלכלי והעושר היחסי הם העושים כיום את ההבדלים ביניהם — ואגב, הדבר אינו פוסח גם על כדוויי הנגב.

[הערת המחברים]

כעבודתנו זו, שהתבססה רובה ככולה על מחקר-שרה, עלו ממצאים מאלפים שבוודאי יראו אור כפעם הראשונה. בייחוד אמור הדבר בספר שיבוא בעקבות מאמר זה.

תמהנו מאוד שבמהלך המחקר לא נמצאו תיעוד או לפחות מְּפָה, שיפרטו את מצב אדמות הכדוויים בצפון, על מגוון זכויותיהם. מצער עוד יותר היה להיווכח, שכאשר ביקשנו מגורם ממלכתי במשרד הפנים סיוע דל לערוך מְּפָה כזו בעצמנו, בעזרת ספרי האחווה, לא זכינו אפילו למענה.]

11 בר, ג', תשל"ג, ערביי המזרח התיכון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

12 בן-דוד, 1982, שם — כשהדוגמה הבולטת, כמוכח, הם כדוויי הנגב, שכאופן סוּחָף הפכו את כל בעלי תביעות הקרקע לבעלי תְּזִקָה, בעקבות החלטת המדינה.

13 ברקאי, א', ראינות אישיים, ממועדים שונים, בין השנים 1991-1995.

מקורות זכויות הקרקע של בדוויי הצפון בהדגמה של האוכלוסייה הכדווית במועצה האזורית "זרעאל"

הדיון שלהלן מתמקד באוכלוסיית הכדווים החיים ביישוביהם שבנפת זרעאל ובמסגרת "המועצה האזורית זרעאל". אף שהבעיות של כל מקרה עלולות להיות שונות, אין ספק שהן משקפות את ייחודיות הקונפליקט של כל בדוויי הצפון שהם חלק ממנו.

סקר שנערך בשנת 1968 על-ידי מ"י, בשיתוף המועצה האזורית "קישון", חשף "עובדה חדשה", שאולי הייתה ידועה קודם לכן אך היה נוח להתעלם ממנה, והיא – שלכדווים בצפון יש קושאנים על אדמות בגליל, המפורזות במקומות רבים. ואולם הסקר לא יכול היה לסכם (אפילו לעצמו?) את היקפן של האדמות שבבעלות הכדווים. יש להבהיר שממצאי הסקר מדגימים את הפרופורציות הכמותיות של האדמה הפרטית שיש לכדווים במסגרת מועצות אחרות, אך אינם מהווים אינפורמציה אחידה לגבי כל בעלי הזכויות הקרקעיות.

במסגרת המועצה האזורית זרעאל מצויים תשעה שבטים:¹⁴

ארבעה ביישוב הכדווי זרזיר:

שבט ה"מזאריב"

שבט ה"עריפאת"

שבט ה"בִּיאָבוֹ-ציאח"

שבט ה"ג'ואמיס"

כרומת אל-הב (או: "פרוש רומאנה"):

שבט ה"חג'אג'רה"

מנשיית זכרה:

פלב סעאידה (לשעבר שבט ה"כעבייה")

פליטי פנים מהכפר עילוט

גוש כעבייה/חלף:

שבט ה"כעבייה"

שבט ה"חלף-טבאש"

כמעט לכל השבטים הללו יש תביעות קרקע כלפי המדינה, כפי שיש לכל שבטי הכדווים בצפון. סך כל התביעות עומד על 595 דונם. ורק כדי לשבר את האוזן והעין – כמות כזו עשויה להיות תביעה של בדווי אחד בנגב; מכאן ניתן להבין את הפרופורציות בין שני האזורים, ובהתאם לכך גם את עוצמת המאבק. אין זה אומר שמי שיש לו מעט קרקע או תביעה לשטח קטן יילחם פחות; אולי להפך.

14 ברקאי, א', ראיונות אישיים כמועדים שונים, לאורך השנים 1991-1995, בהיותו עובד המועצה האזורית זרעאל בתחום יישוב הכדווים.

מתוך 595 הדונם המוגדרים כאדמות נתבעות:

- ל-171 דונם נמצאו בעלים עם קושאנים.
- כ-200 דונם הוגדרו (בטאבו) כ"בעלות משותפת" (מעין "משאע"). כזכור, המשאע היה צורת בעלות משותפת על אדמות מזרע, אך מאז קום המדינה הלך ונעלם סיווג זה.
- 224 דונם נרשמו בטאבו כ"אדמה במחלוקת" בין התובעים הבדווים לבין ממ"י.¹⁵

ברור, שאין מחלוקת לגבי אותם שטחים המוגדרים כבעלות פרטית ושיש עליהם קושאנים. למעשה, במידע ראשוני זה משתקפת הבעיה, והיא: שהמחלוקת בתביעותיהם מתמקדת בעיקר באדמות שבחזקה (כדוגמת הסכסוך ביישוב "פרוש-רומאנה", שיפורט בהמשך). הרישום בטאבו מעלה עובדה מעניינת והיא, שאדמותיהם של הבדווים נרכשו הודות לרכישת אדמות בעמק יזרעאל על-ידי התנועה הציונית. כפי שאמר צעיר בדווי שנלווה אלינו למחקר:

איך נשכח אתכם; אתם, שהעליתם אותנו על העגלה שלכם ברוכשכם קרקע מכל הכא ליד, וכל דונם היה חשוב לכם להקצות לנו חלק מרוכשכם.

ובהמשך לעדות זו, גם עדות אחרת:

...אמנם בריחוק רב וכגודל שלעתים לא עלה על דונם אחד, אך כעבור אבותינו דונם זה היה כל רכושם הקרקעי וכל חסכוניהם, כי הדבר נבע מחששם המבעית שמי שלא תהיה לו פיסת אדמה לא יהיה לו היכן להתגורר בעתיד.¹⁶

הבדווים שרכשו אדמותיהם בשנות העשרים והשלושים, אינם שוכחים את "ח'נכו" (הכוונה ליהושע חנקין, גואל האדמות), שהסתייע רבות בבדווים, ובדרכים שונות, כשהיה גומל להם בהסכמה — שאותה פיסת קרקע שהם רוכשים תהיה גובלת באדמות היהודים. כן מתברר שחנקין שילם לבדווים בנדיבות, בהשוואה לאפנדים ולכפריים, את הפיצויים (פיצויי פינוי) שהגיעו להם על-פי "חוק האריסים".¹⁷ הואיל ורכישת האדמות הייתה תלויה בהיצע, בעיקר מצד אפנדים וכפריים, וההיצע היה בנוי בעיקר מאדמות זיבורית, הן התנועה הציונית והן הבדווים (בקנה-המידה שלהם) רכשו בעצמם מכל הכא ליד, והאדמות גבלו אלה באלה. ההשלכה של פיזור רכישות הבדווים היא שתקבע את תפוסת הבנייה (הלא-חוקית) של הבדווים במדינת ישראל, ובעקבות בנייה זו גם את מיקומם של רוב היישובים שקיבלו הכרה ממדינת ישראל — אך לא לפני שהדבר יהיה כרוך במאבק ממושך. הבדווים, הזוכרים עדיין את חנקין (וחלקם אף עבד עמו), מעידים כי הוא נהג לדרבן אותם שירכשו אדמה ולא חסך, לשם שכנוע, מילות הטפה מעין: "יא-ערב! לייכום אולייה שלא אל-ארד. אשתרו ונחנא נאח'וד אל-באקיה" (= לכם, הבדווים, העדיפות לרכוש אדמה לפנינו,

15 נתונים אלה אף נחשפו בסקר של המועצה האזורית "קישון". הם מתאשרים גם בנתונים הנמצאים בטאבו בנצרת וכן בקרב הנוגעים ברבר באוכלוסייה. האסמכתא המצוטטת היא מתוך: "דו"ח הסקר ומ.א. קישון 1968".

16 אלהב, א"ח ובניו בריאיון מיום 16.1.95.

17 ויץ, י', תש"י, המאבק על האדמה, הוצאת טברסקי, תל-אביב; ולאחר עניין ראה גם: אמיתי, מ', 1982, כפר יהושע, ספריית פועלים, עמ' 107-113.

ואנחנו ניקח את העורף).¹⁸ האמת היא, שהתנועה הציונית רכשה אדמות רבות, ואילו הברווים נהנו רק מרכישות קטנות.

באותה רוח דברים מעיד בדווי אחר מ"רומת אל-הב" על היצע האדמות באותה תקופה: "אללי מעאה אל-מסארי, ביקדר ישתרי ארד אללי ת'מנהא כאן מד'וה א-ג'מל אבג'מל" (= למי שהיה אז כסף היה מסוגל לרכוש שטח אדמה כצלו של גמל במחיר גמל).¹⁹

כדי לתת מושג על מחירי הקרקע אז, צריך לדעת שלגמל בשנות העשרים והשלושים לא היה כמעט ערך, ולכן רוב הברווים חדלו לגדל אותו לצרכים מסחריים; וכפי שלגמל לא היה ערך, כך גם האדמה הוצעה במחיר זול. הברווים, שבוודאות יכולים לומר שחנקין דרבן אותם, הם אנשי בני פלג הסעאידה משבט ה"כעבייה" ואנשי "בוסמת-טבעון". בני הסעאידה הקימו את היישוב "אוס-אל-ע'נס" שלמרגלות התבור. אגב, תושבי אוס-אל-ע'נס טוענים, שלא היו מוכנים לקבל פיצוי כספי על-פי חוק האריסות אלא התמקחו ואף הצליחו לקבל קרקע חלופית, דבר שכל הנראה השתלם להם, משום שבענייני כספים תמיד אפשר היה לרמות את הברווי (אך ידוע שרכישות דומות נעשו גם בעמק זבולון, עמק חרוד, בית שאן ועוד).

ייתכן מאוד שהצגת רכישות הקרקע ברוח תיאורי האחוה הגדולה מצד הברווים, שהובאו לעיל — דהיינו, שיהודים וברווים רכשו "יחד" אדמות — הנה מגמתית כיום ומטרתה להציג שותפות-גורל ולהסביר את קשריהם של הברווים עם מדינת ישראל. לדידנו ולצורכי המאמר חשוב להדגיש, שברווים רבים הסבירו במהלך הראיונות, שאחוות האחים שבין הברווים ליהודים ואותה מטרה נכספת — להשיג אחיזה בקרקע בארץ — היא שהרתיעה אותם לא פעם מ"ללכת עד הסוף" ולא להגיע להתנגשות משפטית עם נציגי השלטון. כי:

אם מדובר באחים החלוקים ביניהם על אותה אדמה, ואח אחד פשוט לא מוותר, אף-על-פי שהוא לא צודק, חזקה על האח השני שיגלה יותר נדיבות ויותר אורך-רוח. זו גם הסיבה שאיננו מוכנים ללכת למאבק לאומי על הקרקע; אחרת היינו מצטרפים ליום האדמה.²⁰

או כפי שאומר אחמד אל-הב: "מא בתקדאר תמסיכ אל-ג'מל מן פממו ומן ד'לו פי נפס אל-לחד'ה" (= אינך יכול לאחוז בפיו ובזנבו של הגמל כעת ובעונה אחת). ללמדנו, שאין שום אפשרות שהברווים ינהגו בצביעות כלפי המדינה — דהיינו, מחד גיסא להציג עצמם כאחים ומאידך גיסא להילחם בה — אפילו המדובר בקרקע. והרי, ברוח זו התבטא גם א-רחחאל, שלדעתו המדינה לקחה ממנו, שלא בצדק, חלק מאדמתו (ראה מקרה א-רחחאל). בהלון רוחות ובתחושת הזדהות עם המדינה מעין אלה (אף שהם מכילים גם הרבה מרירות באשר להיעדר הרגישות והיחס הדומה מצד נציגי הרשויות), קטנים הסיכויים שברוווי הצפון ינקטו במאבק אלים על רקע חילוקי הדעות

18 כעבייה, מ"ס, ריאיון אישי מיום 6.11.91.

19 אל-הב, א"ח ובניו, שם, שם.

20 אל-הב, א"ח ובניו, שם, שם.

שיש להם עם המדינה בנושא הקרקע. לעומתם, בדוויי הנגב שונים כמידה רבה – שם נודעו גילויי לאומנות ואלימות רבים מאז שנת 1978.²¹

מאפייני הקונפליקט הקרקעי של בדוויי הצפון

השאלות הקשורות בקונפליקט הקרקעי של בדוויי הצפון מתייחסות להיבטים האלה:

1. ייחוד המאבק על הקרקע המתברר מתוך לימוד והשוואת הבעיה לזו של בדוויי הנגב.
2. מצוקת שטחי המרעה כמרכיב בקונפליקט הקרקעי.
3. הקשר בין הקונפליקט הקרקעי לבין המאבק על ההכרה ביישובים שב"פזורה" (היישובים שנבנו על-ידי הבדווים ללא אישור ממלכתי ואשר יוצרים את בעיית היישובים הבלתי-מוכרים).

מן הדין להבהיר, שמבחינה עקרונית אין הבדלים משמעותיים בהתייחסות הבדווים כנגב וכצפון לקרקע, כאל מוצר בעל ערכים כלכליים ותרבותיים. הוא הדין לגבי התייחסותה של המדינה לקרקע שבידי הבדווים ולבעייתיות הכרוכה בניסיונותיה לגאול אותה מהם. רשויות המדינה פועלות על-פי חוק, אך גם בהתאם למדיניות קרקעית שיש בה מרכיבים לאומיים לצד מרכיבים של תכנון ופיתוח כוללניים. התייחסויות אלה תקפות הן לגבי הבדווים כנגב והן ביחס לבדוויי הצפון.

ובכל זאת קיימים הבדלים משמעותיים בין שני האזורים ובין שתי האוכלוסיות, והם קשורים לתנאים הגאוגרפיים וההיסטוריים השונים בשני האזורים. אולם, צריך להדגיש, שבעיית האדמות של בדוויי הצפון פחות "טעונה" מבחינה פוליטית, והתלוו אליה רק תופעות מצומצמות מאוד של אלימות, בהשוואה לבדוויי הנגב:

1. לרוב בדוויי הצפון יש קושאנים על אדמותיהם, בעוד שלבדוויי הנגב אין, וזכותם היא זכות ה"תְּזָקָה".
2. אין כנמצא אומדן להיקף אדמותיהם של בדוויי הצפון (בעלות + תביעות לתְּזָקָה), בעוד שלבדוויי הנגב יש תביעות על 1.5 מיליון דונם. זהו היקף שכדאי להילחם עליו, וכך אמנם נעשה עד כה. ואכן, בדוויי הנגב הצליחו להשיג הכרה בתְּזָקָה על כ־780,000 דונם.²²
3. כדי לשבר את האוזן – בדוויי הצפון לא הצליחו מעולם להשתלט על יותר מ־10,000 דונם ולתבוע אותם כבעלי תְּזָקָה, כשל המציאות היישובית הקיימת והפיקוח של המדינה על אדמותיהם. לכן אין לדבר על "גאולת קרקע" מידי בדוויי הצפון, אלא לכל היותר על ניסיון המדינה להחזיר לעצמה אדמות שהבדווים השתלטו עליהן מאז קום המדינה.

יתר-על-כן, ההשתלטות של בדוויי הצפון על אדמות המדינה, בעיקר על-ידי מחוסרי אדמה, באה מתוך כוונה לבנות בתים למגורים (כדוגמת העיירה בוסמת-טבעון, שראשוני בתיה נבנו על אדמות

21 בן-דוד, י', 1995, שם, שם.

22 בן דוד, י', 1995, שם, שם.

כאלה), או לתפוס שטחים לצורכי מרעה. לכן מעטים (ואולי בודדים)²³ הם המקרים של השתלטות על האדמות לצורכי מיקוח (ויהיו סיבותיו אשר יהיו). בכל זאת עולה השאלה, מהם מקורות הקונפליקט הקרקעי של בדוויי הצפון?

הדגמת המאבק הקרקעי בקרב בדוויי הצפון

הדוגמאות שיוצגו להלן ממחישות את אופי הקונפליקט הקרקעי של בדוויי הצפון עם המדינה, והן מתייחסות אל:

1. שבט ה"מזאריב"
2. אוכלוסיית היישוב "רומת אל-הב"
3. אוכלוסיית היישוב "אום-אל-ע'נם".

בדיקת שאלת מקור זכויות הקרקע של בדוויי הצפון מלמדת, שגם כיום, עם כל היותו מוגבל, הקונפליקט הוא ממשי. נראה גם שגילויי הסכסוך הטעון מתח והתמרמרות נובעים ומתעוררים מאז ראשית שנות השבעים, בעקבות תכניות הממשלה ליישוב הבדווים והצורך שחלק מבעלי האדמות הפרטיות שביניהם יוותר על אדמותיו לטובת הציבור, וחלק אף יוותר על בתים שבנה ללא רישיונות. ההתנגדות מתבססת על טענה מרכזית אחת והיא – שמי שרכש מעט אדמה במיטב כספו בתקופת המנדט, אינו חייב לגלות נדיבות כלפי המדינה, שלמעשה מעבירה שטחים אלה בצורת מגרשי בנייה למי שאין לו אדמות.

אנחנו רואים בכך עונש קבוצתי, כי לפי כל אמת מידה משפטית ומוסרית, אין לשלול זכויות ולהעניקן למי שכרגע אין לו זכות נקרי: מחוסרי הקרקע הנהנים מרכישת מגרש לבנייה מהמדינה. אם המדינה רוצה להיות נדיבה, שתמכור להם מאדמותיה.²⁴

מן הראוי להבהיר, שבניגוד למדיניות שהפעילה הממשלה לגבי בדוויי הנגב – בהפקיעה שטחים נרחבים לצרכים ציבוריים כלליים, ובתוכם גם השטחים הנחוצים להקמת עיירות לבדווים – הרי שלגבי בדוויי הצפון הממשלה נמנעת מלהזדקק להליך כזה. אם היו הפקעות בקנה-מידה מצומצם, היה זה לצורך סלילת כבישים, וגם אז היה זה בהסכמת בעלי הקרקע.

במהלך שנות השבעים, משהוחל בהקמת היישובים לבדוויי הצפון והחל תכנון מחדש והכרה ביישובים שהקימו הבדווים ללא רישיון על אדמותיהם,²⁵ כל קבוצה של בדווים ניסתה ללחוץ על הרשות המוניציפלית (שבתחומה בנו את כתייהם) להכליל אותם בין גבולות המתאר של היישוב.

23 שוב עולה בכל חריפותה בעיית היעדר המידע וריכוז המקרים של השתלטות בדווים על אדמות מדינה ואי-יכולתו של הטאבו לספק מידע זה; איטוף המידע צריך, לכן, להיעשות כאמצעות מחקר דוגמת מחקר זה.

24 א-רחחאל, פ', ראינות מהשנים 1993-1994.

25 מדויני, א', 1983, תפרוסת התיישבות הבדווים בגליל כתוצר של התנחלות ספונטנית ומדיניות מכוונת ממשלתית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

היה ברור אז שלא ניתן להחיל תכנון רציונלי ומודרני במצב של פיזור מוגזם של הבתים שהקימו הברווים, וכי חלק מהם ייאלץ לוותר על שאיפתו להישאר על אדמותיו. ואכן, כמבט לאחור, מסתבר שאיש לא ויתר על מגוריו, וכל היישובים הספונטניים זכו ללגיטימציה בדיעבד, למעט היישובים בוסמת-טבעון ובירא-אל-מכסור, שמלכתחילה נבנו על אדמות מדינה. אולם, גם לא נוצר מצב של עימות פיזי בין הברווים לבין נציגי הרשויות (כפי שקרה לא אחת בנגב), ולכל היותר הם ביטאו את מחאתם בדרכים חוקיות. רק במקרה אחד, ביולי 1979, נפגשו "במקרה" שתי הפגנות ברחבת הכנסת – זו של ברדווי הצפון וזו של ברדווי הנגב. נציגי שני האזורים התאמצו אז להציג את ההפגנות כנפרדות, כדי למנוע את הרושם שיש כאן מרי כללי.²⁶

חשוב להדגיש, שבמאמר מערכת של העיתון "מעריב", יום אחרי ההפגנה, אומר העורך – שבביטויים המילוליים שריחפו באוויר בשעת ההפגנה, ביטאו הברווים מאבק כללי על אדמותיהם; והביטויים שהושמעו לא הלמו את מערכת היחסים המסורתית שבין הברווים והמדינה, כגון: "ישראל תהיה לפלשתיין" או "החוצה יהודי הגליל".²⁷ והיו מי שראו בכך ביטוי לאומנות.

המחקר כיום מעלה, שהמאבק לא נסב ישירות על שאלות הקרקע, אלא הייתה זו התקוממות המונית של החמולות ובתי האב גטולי ההשפעה כנגד אלה שהיו להם פטרוניים במסד (צבא, ממשלה, כנסת וכיו"ב) ויכלו להשפיע על כך שייכללו במסגרת היישובים שהממשלה עמדה להכיר בהם. לפחות בני קבוצה אחת מוכנים להודות כיום, שלצדם עמד אז משה דיין, בהיותו שר הביטחון, וסייע לשכנוי-דידיו להיכלל בתחום היישוב זרזיר.²⁸ וכמותם היו, לדעתנו, עוד חמישה יישובים.

למען הדיוק, קיימת זיקה בין המאבק על הקרקע לבין שאלת ההיכללות ביישוב, משום שכל ברדווי שבנה על אדמתו בית ללא רישיון, נלחם למימוש זכותו על הקרקע; דהיינו, לזכות בהכרה על הבנייה הבלתי חוקית. כאן ראוי להדגיש, שהתערבות הפטרוניים היהודים למען אנשי שלומם הברווים היא שיצרה את התקדימים הראשונים של הכרה בבנייה הבלתי חוקית, שלאחר מכן, ובגלל התקדים, לא ניתן היה לדחות תביעות להכרה בכל היישובים הספונטניים האחרים. בכך רואים הברווים את מימוש זכותם על אדמותיהם.

אך מן העבר האחר, פירושו של דבר – שלממשלה לא נותר שום שיקול דעת וכל תכנון ביחס למספר היישובים ולמיקומם. אלה נקבעו על-ידי הברווים (שלכאורה, מבחינה משפטית, הם עבריינים בגין בנייה ללא רישיון, לפחות עד ליום בו הם זוכים להכרה ביישוביהם, וכל המבנים הבלתי-חוקיים הפוכים אז לחוקיים).

המשמעות של "גיזחון" הברווים (ושיטת הפטרונות) וההכרה ביישובים שהקימו הם השטחים העצומים שהמדינה נאלצת לבזבז בשל הבנייה המפוזרת. ביישוב "זרזיר", לדוגמה, המאכלס ארבעה שבטים, התכנון המקורי לקח בחשבון שני שבטים שישבו בצפון השטח והועיד להם

26 גולדשטיין, ד', "ראיון השבוע עם ד"ר יונס אבו רביעה, הרופא הברדווי", מעריב, 3.8.79.

27 מאמר מערכת, מעריב, 31.7.79.

28 עירפאת, י', ראיון אישי מיום 30.6.93.

כ-1,600 דונם. אליהם היו צריכים להצטרף עוד שני שבטים – אחד מהם הוא שבט ה"מזאריב", שהתנגד למעבר. בהיותם מקורבים למשה דיין, הם פנו אליו והצליחו לשנות את תכנית המתאר וכך זכו להישאר במקומם, דבר שהגדיל את שטח היישוב המתוכנן – מ-1,600 דונם ל-3,600 דונם. המשמעות היא, שבמקרה זה המדינה "הפסידה" 2,000 דונם בהינף־יד של פטרונו של בני היישוב הנדון.

כאמור, לתקדים זה היו ותהיינה ארבע השלכות:

- א. אבדן 2,000 דונם אדמות לאום, בעוד שבדוגמה אחרת המדינה לא הייתה מוכנה להתפשר עם משפחת בדווים אפילו על כמה עשרות דונמים, כאשר כל "חטאה" היה בכך שלא רשמה את אדמתה בטאבו בתקופת המנדט.
- ב. התקדים לימד את הבדווים, שאם יאמצו לעצמם פטרון מקרב מנהיגי המדינה, יוכלו להשיג את מבוקשם, אף אם אינו תמיד חוקי.
- ג. התפרסות יישובי הבדווים על פני שטחים גדולים תגרור בעתיד הוצאות בלתי מוצדקות של הרשויות המוניציפליות בגין אחזקת התשתיות הפיזיות, שייתכן שתהיינה על חשבון אספקת שירותים חיוניים כגון רווחה, חינוך וכיו"ב.
- ד. ההוצאות המיותרות הנגרמות בגין תכנון, שיש לשנותו לאחר מכן ולהתאימו לשגיונותיהם של התושבים. זאת בנוסף לתסכול שהדבר גורם לרשויות המוניציפליות, הנאלצות להיכנע לתכתיבים שאין להם דבר וחצי דבר עם תכנון רציונלי.